

Savaş ve Savaş Sonrası Hemşirelik

War and Postwar Nursing

Bu çalışmanın özeti II. Uluslararası, IV. Ulusal Hemşirelik Tarihi Kongresi'nde sözel bildiri olarak sunulmuştur.

Seda DÜLCEK^{1*}, **Tuba ERYİĞİT¹**, **Niran ÇOBAN¹**, **Kerime Derya BEYDAĞ¹**,
Tülay ORTABAĞ¹

¹ İstanbul Gedik Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, İstanbul, Türkiye.

Özet

Savaş, devlet veya devletlerin barış yoluyla halledemedikleri sorunları çözmek için milli savunma kaynaklarının tamamını ya da bir bölümünü kullanmak suretiyle yapmış oldukları mücadeledir. Savaşta yaşanan açlık, sefalet, salgın hastalık ve savaşa bağlı yaralanma gibi nedenlerle meydana gelen insan kayıplarının yanında bireylerin sağlığı olumsuz etkilenmektedir. Olumsuz etkilerin en aza indirgenmesi, sağlığın korunup geliştirilmesi, hastalıkların önlenmesi gibi birçok işleve sahip olan hemşireler tarih boyunca hem savaş esnasında hem de savaş sonrasında toplumdaki bireylerin yaşamına dokunmuştur. Savaş esnasında ve sonrasında hemşireler, hasta ve yaralıların triyajında, güvenliğin sağlanmasında liderlik etmekte, savaş sonrası süreçlerde ise toplumun sağlığının geliştirilmesinde etkin rol oynamaktadır. Hemşireler, savaştan sonra uzun dönemde savaşın birincil sonucu olan yaralanmalar için rehabilitasyon ile ikincil sonucu olan genel anksiyete bozukluğu, post travmatik stres bozukluğu, majör depresyon gibi ruh sağlığı sorunları için tedavi sürecinde yer almaktadır. Bu derleme tarih boyunca var olan savaş esnasında ve sonrasında hemşirelik hizmetlerinin incelenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışma ile toplumda yıkımlara, ölümlere, yaralanmalara ve bunların getirdiği ikincil sonuçlara sebep olan savaşların sadece yaşandığı zaman diliminde kalmayıp kuşaklar boyunca etkisini gösterdiği ve hemşirelerin, bu sürecin bireyin sağlığındaki olumsuz etkilerini azaltmada önemli işleve sahip olmaya devam edeceği sonuçlarına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hemşirelik, hemşirelik hizmetleri, savaş

Abstract

A war is a struggle that a states or state have made by using all or part of the national defense resources to solve problems that they cannot solve peacefully. It adversely affects the health of individuals in addition to the human losses caused by reasons such as hunger, misery, epidemic disease and war-related injuries during the conflict. Nurses, who have many functions such as minimizing negative effects, protecting and improving health, and preventing diseases, have touched the lives of individuals in society both during and after the war throughout history. During and after the war, nurses lead the triage of the sick and the wounded, provide security, and play an active role in improving the health of society in the post-war processes. After the war, nurses are involved in rehabilitation for injuries that are the primary result of war in the long term, and in the treatment process for mental health problems such as general anxiety disorder, post-traumatic stress disorder, and major depression as a secondary result. This review is a study of the nursing services during and after war that have existed throughout history. With this study, it was concluded that the wars that caused destruction, deaths, injuries and secondary consequences in society not only occurred in their own time periods but also had an effect for generations, and nurses will continue to have an important function in reducing the negative effects of this process on the health of the individual.

Keywords: Nursing, nursing services, war

Atıf için (how to cite): Dülcek, S., Eryiğit, T., Çoban, N., Beydağ, K. D., Ortabağ, T. (2022). Savaş ve savaş sonrası hemşirelik. Fenerbahçe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 2(2), 515-521. <https://doi.org/10.56061/fbujohs.1100549>

Gönderi Tarihi: 08.04.2022, Kabul Tarihi: 17.06.2022, Yayın Tarihi: 25.08.2022

1. Giriş

Türk Dil Kurumu savaşı “devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele, harp, cenk, cidal” olarak tanımlamaktadır (Türk Dil Kurumu, 2019).

Savaşların insanlığın varoluşuyla birlikte başladığı bilinmektedir. İnsan toplulukları arasında; küçük çaplı çatışmalar, dünya nüfusunu olumsuz etkileyen büyük ve düzenli ordular arasında yapılan geniş çaplı dünya savaşları gibi farklı savaşlar yaşanabilmektedir (Anameriç, 2010; Bebiş ve Özdemir 2013).

Toplumda mortaliteye neden olan savaşlarda görevli askerler, sadece savaşta mücadele etmekle kalmayıp, savaş esnasında ve sonrasında birçok hastalığa maruz kalmaktadır. Birinci Dünya Savaşı esas olmak üzere birçok savaşta bulaşıcı hastalıklara maruz kalan askerler çiçek, tifo, tifüs, kolera, dizanteri ile de mücadele etmiştir (Arabacı ve Doğru, 2017). Toplumda yıkımlara, ölümlere, yaralanmalara ve bulaşıcı hastalıklara sebep olan savaşlar, bireylerin ruh sağlığını da olumsuz etkileyebilmektedir. Yapılan çalışmalar, savaşla ilgili travmatik olaylara maruz kalmanın, ruhsal bozuklukların yüksek prevalans oranlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir (Fazel ve ark., 2005; Steel ve ark., 2009).

Tarih boyunca savaşlarda sağlık hizmetlerinin sunumu ile ilgili örnekler karşımıza çıkmaktadır. İslamiyet’in ilk yıllarında Rufeide isimli kadının “Seyyar Sahra Çadır Hastanesi’ni” kuran ve idare eden kişi olduğu bilinmektedir. Selçuklu Döneminde ise Gevher Nesibe Sultan’ın askerlere ve halka sağlık hizmeti sunulmasında etkin rol aldığı bilinmektedir. Bir diğer örnek ise, Kırım Savaşı’nda (1854) Florence Nightingale önderliğinde kadınların sağladığı sağlık bakım hizmetiyle hasta ve yaralı askerlerin sağlık durumlarının olumlu şekilde etkilenmesidir. Bu olay aynı zamanda hemşirelik mesleğinin miladı olarak sayılmaktadır (Aydemir Gedük, 2018; Aydemir Gedük ve Türkoğlu, 2019). Savaşlarda sağlık hizmetlerini sağlayan ve tarihte yerini alan Florence Nightingale’in Kırım Savaşında gösterdiği mücadele ile hemşirelik mesleği yeniden ivme kazanmıştır. Florence Nightingale gerçekleştirdiği uygulamalar ile hemşirenin savaş ve sonrasında toplumdaki önemini ortaya çıkarmıştır (Çamlıca ve Kartal, 2021). Bu bağlamda Florence Nightingale’in Kırım Savaşı’nda kadınlarla beraber yürüttüğü bakım hizmeti ile modern hemşirelik kavramı da karşımıza çıkmaktadır (Torun, 2014).

Sağlık bakım sistemlerindeki hızlı gelişmeler sonucunda hemşirelik mesleğinin hizmet alanları da genişlemekte ve çeşitlenmektedir (Bebiş ve Özdemir, 2013). Hemşirelik mesleği; iç hastalıkları, cerrahi hastalıklar, kadın sağlığı ve hastalıkları hemşireliği gibi temel alanların dışında geriatri, diyaliz, adli hemşirelik ve askeri hemşirelik gibi birçok alt alanda da hizmet vermektedir. Askerlerin sağlığı için yapılan uygulamalardaki yenilik ve değişimler askeri hemşireliğinde gelişimini zorunlu kılmıştır. Askeri hemşireler bu sürecin ve tıbbi ekibin önemli bir üyesidir (Hatipoğlu, 2011).

Bu tanım ve ifadelerin dışında savaşlar aynı zamanda doğal olmayan afetler olarak adlandırılan; insan ve teknoloji kaynaklı afetler olarak tanımlanan grupta yer almaktadır. Bu bağlamda karşımıza çıkan bir

diğer hemşirelik hizmet alanı ise halk sağlığı hemşireliğidir. Halk sağlığı hemşiresi resmi prosedürlerin dışında; nüfusa dayalı bir vizyona sahip olmaları, politikalar ve kapsamlı planlar geliştirme yoluyla, savaş sırasında ve sonrasında meydana gelen olumsuz durumlarda mücadele etme, bu olumsuz durumları önlemeye yönelik stratejiler geliştirme, eğitimler planlama ve değerlendirme için gerekli bilgi ve beceriye sahip kişiler olarak bu süreçte önemli rolleri üstlenmektedir. Dolayısıyla halk sağlığı hemşireleri; laboratuvar çalışanları, çevreciler, biyoistatistikçiler, epidemiyologlar, doktorlar, sosyal hizmet uzmanları ve diğer pek çok uzmanla iş birliği yaparak süreci yönetmektedir (Jakeway ve ark., 2008)

Hemşirelik bakımını planlama, uygulama ve değerlendirme yetkisine sahip olan hemşireler, birey ve toplum sağlığının korunup geliştirilmesinde, hastalıkların önlenmesinde, bakım ve rehabilitasyon süreçlerinde aktif olarak yer almaktadır (Aydemir Gedük, 2018). Tarihi gerçekler, savaşlarda yaşanan açlık, sefalet, salgın hastalık durumları nedeniyle meydana gelen insan kayıplarının; savaşa bağlı yaralanma beraberinde oluşan insan kayıplarından çok daha fazla olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken nokta; hijyen kurallarına uyulması, yeterli beslenme, barınma, aşılama, özenle oluşturulmuş sevk ve karantina planı, uygun tedavi ve hasta bakımı, giyim gibi önlemlerle salgın hastalıkların beklenenden daha az zayıyla atlatılmasının sağlanabileceğidir (Seyhun, 2018).

Hemşirelerin ise söz konusu etkilerin azaltılmasında önemli rolleri bulunmaktadır. Geleneksel rolleri bakımı, beslenmeyi, temizliği, konforu sağlama ve yardım etme olan hemşirelik hizmeti savaş sürecinde hastalıkların önlenmesi, yaralı ve hastaların bakımı ile tedavisi gibi konularda her yönüyle aranan bir hizmet ve meslek olarak karşımıza çıkmaktadır (Seyhun, 2018; Turan ve ark., 2011). Başka bir deyişle; tarih boyunca savaş esnası ve sonrasında sağlığın korunması ve geliştirilmesi, hastalıkların önlenmesi gibi birtakım uygulamalar hemşireler tarafından gerçekleştirilmiştir (Bebiş ve Özdemir 2013). Bu derlemenin amacı; tarih boyunca var olan savaş esnasında ve sonrasında hemşirelik hizmetlerini ortaya koymaktır.

1.1. Savaşta Hemşirelerin Rolü ve Hemşirelik Sağlık Hizmetleri

Hemşireler savaş ve tehlike oluşturan durumlarda öncelikle riskli grupları belirleyip yaralanmadan kaynaklı travma, kanama vb. acil olaylara hızlı, etkin ve doğru bir şekilde müdahale etmekle yükümlüdür. Dolayısıyla olağanüstü durumlarda kriz yönetimini sağlayabilmeleri için hemşirelerin yeterli tecrübe ve beceriye sahip olmaları gerekmektedir (Jennings-Sanders, 2004; Hinton Walker, 2005).

Toplumu derinden etkileyen savaşlar esnasında hemşirelere verilen öncelikli görevler; yaşamı tehdit eden risklerin önlenmesi için tedbirler almak, saldırı esnasında bireylere, askerlere acil yaşam desteğinde bulunmaktır. Bununla birlikte hastalar için her bireye özgü hemşirelik bakım planı oluşturmak, hemşirelik bakım planını doğrultusunda uygulama ve değerlendirme yapmak, mümkün olduğunca en kısa sürede de toplumdaki günlük yaşamın devam etmesi için bilgi ve deneyimleri kullanmak olarak bilinmektedir (Aydemir Gedük ve Türkoğlu, 2019). Florence Nightingale'in Kırım Savaşı (1854) esnasında hasta ve yaralı askerlerin sağlıklarını olumlu yönde etkileyecek sağlık bakım hizmetlerini sağlaması bunun en iyi örneklerindedir. Savaş sürecinde binlerce bireyin dizanteri,

kolera, beriberi, kötü yaşam koşulları ve yetersiz hasta bakımı sebebiyle hayatını kaybettiğini belirleyen Florence Nightingale; çevre sanitasyonu, kişisel hijyen ve el yıkama gibi sağlık bakım hizmetlerinde gerçekleştirdiği uygulamalar sonucunda mortaliteyi önemli oranda düşürdüğü bilinmektedir (Bebiş ve Özdemir 2013).

Bir diğer örnek ise Çanakkale, Balkanlar, Kore, İran, Irak, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları gibi birçok savaşta görev alan hemşirelerin yara bakımı, debridman, triyaj, nazogastrik entübasyon gibi birçok uygulamayı yapmasıdır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda sorumluluk alan hemşireler yaralı askerleri tedavi etmiş, enfeksiyonların azaltılmasında gerekli önlemleri almıştır (Göktaş ve ark., 2019).

İran-İrak savaşlarında ise triyajı anlatan Firouzkouhi ve ark. (2017), acil çadırlarında, kamplarda, sahra hastanelerinde ve nakledilen hastanelerde hemşirelerin triyajdaki rolünü vurgulamışlardır. Kırığı olan hastaların tedavi edilip transferinin sağlandığı, hastaları taşıyacak araçların kontrolünün yapıldığı ve bunların savaş esnasında hemşirelerin etkin olarak yer almasıyla yürütüldüğü belirtilmiştir (Firouzkouhi ve ark., 2017).

Triaj sonrası hemşireler; damar yolunun açılması, tetanos profilaksisi, antibiyotikler, analjezikler ve reçeteli ilaçların uygulanmasında, yaralıların pansumanının yapılıp splintlenmesinde ve kalıcı idrar sondasının takılmasında etkin rol almışlardır (Sinan, 2010). Bu noktada halk sağlığı triyajı kavramını vurgulamak gerekmektedir. Halk sağlığı triyajı coğrafi bir konuma dayanan bir olayda kullanılmak üzere yapılandırılmış nüfusa dayalı bir yaklaşım olmakla birlikte; öncelikli müdahaleler için popülasyonun sınıflandırılmasını veya tanımlanması uygulamasını içermektedir. Örneğin salgın hastalıklarda, halk sağlığı triyajı odak noktası sekonder enfeksiyonun önlenmesidir (Stanley ve ark., 2015).

Literatür değerlendirildiğinde savaş esnasında hemşirelerin özellikle çevre sanitasyonu ve aseptik tekniklere dikkat etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Savaş esnasında; temel yaşam desteğini uygulamak, standartlara uygun tedavi ve hemşirelik bakımını sağlamak gibi önemli rollere sahip olan hemşirelerin, yaralıların yaralanma mekanizmaları hakkında da yeterli bilgi ve donanıma sahip olmaları gerekmektedir (Bebiş ve Özdemir 2013; Gebbie ve Qureshi, 2002; Nies ve Mceven, 2011).

1.2. Savaş Sonrasında Hemşirelerin Rolü ve Hemşirelik Sağlık Hizmetleri

Savaş sonrası dönem toplumun temel sosyal fonksiyonlarının yeniden inşa edildiği dönemdir. Bu dönem savaşın içinde yer alan asker ve sivil halktan oluşan toplum üyelerinin yaşam koşullarını yeniden oluşturmak ve olası riskleri azaltmak için yapılan faaliyetleri kapsamaktadır. Bu aşamada; mağdurların asgari yaşam standartlarına sahip olabilmeleri için geçici barınak, yemek gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması en önemli noktadır (Kılıç, 2016).

Barınma, gıda temini gibi gereksinimlerin giderilememesiyle toplumda akut beslenme yetersizliği, bulaşıcı hastalıkların artışı görülebilmektedir (Garry ve Checchi, 2020). Hemşireler, saldırı ve kriz döneminin ardından temel hayati gereksinimlerin sağlanması (yiycek, temizlik, konaklama vb.) ile ilgili sorunların en aza indirgenmesi için mücadele etmektedirler (Aydemir Gedük ve Türkoğlu, 2019).

Savaşlar her yaş grubunda bireyi etkilemekte ve olumsuz etkileri kuşaklar boyunca

hissedilebilmektedir. Savaşın yıpratıldığı ortamlarda yaşayan çocuklar ve ergenler sıklıkla stresli koşullar yaşamakta ve ruhsal sağlıklarını, duygusal ve hatta fiziksel gelişimlerini ciddi şekilde etkileyebilecek çok sayıda travmatik olaya maruz kalmaktadır (Dimitry, 2011).

Anksiyete, uyku bozukluğu vb. sorunları yaşayan yetişkin ve çocuklar sağlık hizmetlerinden destek almaktadır. Savaşı deneyimleyen bireyde haftalar veya aylar sonra birtakım sağlık sorunları ile karşılaşılabilir (Anand ve ark., 2021).

Bu aşamada karşımıza çıkan olumsuz durumlar; aşırı sinirli ve hoşgörüsüz davranışlar sergilenmesi, genellikle çocuklar ve gençlerde endişe ve korku duygularından dolayı dikkatsiz ve özellikle aile üyelerine karşı itaatsiz davranışların baş göstermesi, toplumun yapı taşı olan aile üyelerinin çalışma, okul performansı ve konsantrasyonun azalması, eşlerin cinsel ilişkilerinde değişiklik olması, özellikle gençlerin duygusal destek için farklı kaynaklara başvurması, bireylerin eğlence, spor ve sosyal etkinliklere olan ilgilerinin azalması veya kaybolması olarak sıralanabilmektedir (Bendavid ve ark., 2021; Eltanamly ve ark., 2021; Kravic, 2020). Dolayısıyla hemşirelerin zarar gören bireylerin sağlık ve refahını artırmak, hastalıkları, engelliliği, erken ölümü önlemek ve yaşam kalitesini iyileştirmek amaçlarıyla nüfus sağlığına odaklanması gerekmektedir (Jakeway, ve ark., 2008).

Literatüre bakıldığında; hemşireler savaştan sonra uzun dönemde savaşın birincil sonucu olan yaralanmalar için rehabilitasyon hizmetinde yer alırken, savaşın ikincil sonucu olan genel anksiyete bozukluğu, post travmatik stres bozukluğu, majör depresyon gibi ruh sağlığı sorunları için de tedavi sürecinde aktif olarak yer almaktadır.

2. Sonuç

Savaşlar devletlerin çıkarları doğrultusunda başvurdukları egemen bir hak olmakla birlikte, devletlerin haklarını koruyup, zarara uğraması durumunda bu zararı giderecek veya zarar vereni cezalandırmak amacıyla yaptığı mücadelelerdir. Bu mücadeleler dünya tarihi boyunca insanların yaşam şartlarında önemli değişimlere yol açmıştır. Toplumda yıkımlara, ölümlere, yaralanmalara ve bunların getirdiği ikincil sonuçlara neden olan savaşlar sadece yaşadığı zaman diliminde kalmayıp kuşaklar boyunca etkisini göstermektedir. Hemşireler ise kuşaklar boyunca süren savaşın, bireyin sağlığındaki olumsuz etkilerini azaltmada önemli işleve sahip olmaya devam etmektedir. Çalışma nihayetinde, sahada çalışmakta olan hemşirelere tarihte yaşanmış savaşlarda hemşirelik mesleğinin önemi vurgulanarak hemşirelik tarihini içeren eğitimlerin verilmesi önerilmektedir. Bununla birlikte olası bir kriz anında hemşirelerin rol ve sorumluluklarını kavrayabilmeleri için geleceğin hemşireleri olacak tüm hemşirelik öğrencilerine de hemşirelik tarihi ve krizlerde hemşireliğe yönelik eğitim ve derslerin verilmesi önerilmektedir.

Yazarların Katkısı

Konu seçimi: SD, NÇ, TE, KDB, TO; Tasarım: SD, NÇ, TE, KDB, TO; Planlama: SD, NÇ, TE, KDB, TO; Veri toplama ve analiz: SD, NÇ, TE; Makalenin yazımı: SD, NÇ, TE, KDB, TO; Eleştirel gözden geçirme: SD, NÇ, TE.

Çıkar Çatışması

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Anameriç, H. (2010). Türk Kızılayı'nın (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti) savaş eserlerine kitap ve kütüphane hizmetleri (1912- 1922). *Erdem Dergisi*, 58, 19-44.
- Anand, A., Ghani, A., Sharma, K., Kaur, G., Khosla, R., Devi, C., Podder, V., Sivapuram, M. S., Maity, K., & Kaur, H. (2021). War-related mental health issues and need for yoga intervention studies: A scoping review. *International Journal of Yoga*, 14(3), 175–187. https://doi.org/10.4103/ijoy.ijoy_60_21
- Arabacı, Z., & Doğru, A. (2017). Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş döneminde aşılama uygulamaları ve hemşirelik. *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 2(1), 40-50. <https://doi.org/10.25279/sak.288352>
- Aydemir Gedük E., & Türkoğlu D. (2019). Savaş ve terörün hemşirelik hizmetlerine etkisi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 22(3), 205-210.
- Aydemir Gedük, E. (2018). Hemşirelik mesleğinin gelişen rolleri. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 5 (2), 253-258. <https://doi.org/10.17681/hsp.358458>
- Bebiş H, Özdemir S. (2013). Savaş, terör ve hemşirelik. *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*. 21(1), 57-68.
- Bendavid, E., Boerma, T., Akseer, N., Langer, A., Malembaka, E. B., Okiro, E. A., Wise, P. H., Heft-Neal, S., Black, R. E., & Bhutta, Z. A., (2021). The effects of armed conflict on the health of women and children. *Lancet*, 397(10273), 522–532. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)00131-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)00131-8)
- Çamlıca, T., & Kartal, H. (2021). Hemşirelik eğitiminin tarihsel gelişimi. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 29(1), 142-147. <http://dx.doi.org/10.5336/mdethic.2020-75753>
- Dimitry, L. (2012). A systematic review on the mental health of children and adolescents in areas of armed conflict in the middle east. *Child: Care, Health And Development*, 38(2), 153-161. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2214.2011.01246.x>
- Donahue, M. P. (1995). *Nursing the finest art, an illustrated history*. Mosby.
- Eltanamly, H., Leijten, P., Jak, S., & Overbeek, G. (2021). Parenting in times of war: A meta-analysis and qualitative synthesis of war exposure, parenting, and child adjustment. *Trauma, Violence & Abuse*, 22(1), 147–160. <https://doi.org/10.1177/1524838019833001>
- Fazel M, Wheeler J, & Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review. *The Lancet*. 365(9467), 1309–1314. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)61027-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(05)61027-6)
- Firouzkouhi, M., Zargham-Boroujeni, A., Kako, M., & Abdollahimohammad, A. (2017). Experiences of civilian nurses in triage during the Iran-Iraq War: an oral history. *Chinese Journal of Traumatology*, 20(5), 288-292. <https://doi.org/10.1016/j.cjtee.2017.07.002>
- Garry, S., & Checchi, F., (2020). Armed conflict and public health: into the 21st century, *Journal of Public Health*, Volume 42(3), 287–298, <https://doi.org/10.1093/pubmed/fdz095>
- Gebbie, K. M., & Qureshi, K. (2002). Emergency and disaster preparedness: Core competencies for nurses. *American Journal of Nursing*, 102(1), 46-51. <https://doi.org/10.1097/00000446-200201000-00023>
- Göktaş, S., Gezginci, E., & Ata, A. (2019). War surgery and nursing care. In İ. Çaltekin, & M. Çaltekin (Eds.), *Health Sciences Research Papers* (pp. 357-372). Gece Academy.
- Hatipoğlu, S. (2011). Selimiye'den geleceğe notlar. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 18(1), 103-111.
- Hinton Walker, P., Garmon Bibb, SC., & Elberson, K.L. (2005). Research issues in preparedness for mass casualty events, disaster, war, and terrorism. *The Nursing Clinics of North America*, 40(3), 551-64. <https://doi.org/10.1016/j.cnur.2005.04.008>
- Jakeway, C. C., LaRosa, G., Cary, A., & Schoenfisch, S. (2008). The role of public health nurses in emergency preparedness and response: A position paper of the association of state and territorial directors of nursing. *Public Health Nursing*, 25(4), 353-361. <https://doi.org/10.1111/j.1525-1446.2008.00716.x>

- Jakeway, C. C., LaRosa, G., Cary, A., & Schoenfisch, S. (2008). The role of public health nurses in emergency preparedness and response: A position paper of the association of state and territorial directors of nursing. *Public Health Nursing, 25*(4), 353-361. <https://doi.org/10.1111/j.1525-1446.2008.00716.x>
- Jennings-Sanders, A. (2004). Teaching disaster nursing by utilizing the Jennings disaster nursing management model. *Nurse education in practice, 4*(1), 69-76. [https://doi.org/10.1016/S1471-5953\(03\)00007-6](https://doi.org/10.1016/S1471-5953(03)00007-6)
- Kılıç, D. (2016). Afetlerde halk sağlığı hemşireliği. İçinde B. Erci (Ed.), *Halk Sağlığı Hemşireliği* (ss. 382-394). Anadolu Nobel Tıp Kitapevleri.
- Kravic, N. (2020). War atrocities and growing up: risks we have to think about. *Psychiatria Danubina, 32*(3), 360–363.
- Nies, M. A., & Mceven, M. (2011). Natural and man-made disaster. *Community/Public Health Nursing: Promoting The Health of Populations* (pp. 561-583). Elsevier.
- Seyhun, G. (2018). II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de gönüllü hemşirelik kursları. *Kadın Araştırmaları Dergisi, 16*(1), 7-30.
- Sinan, H. (2010). Kitle yaralanmalarında hastane triyajı. İçinde M. Eryılmaz (Eds.), *Savaş Cerrahisi* (pp 189-208). Tuna Matbaacılık.
- Stanley, S.A.R., Farra, S.L., & Hassmiller, S.B. (2015). Public health nursing practice and the disaster management cycle. In M. Stanhope & J. Lanvaster (Eds.), *Public Health Nursing: Population-centered health care in the community* (pp. 503-528). St. Louis: Elsevier.
- Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., & Van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. *Jama, 302*(5), 537-549. <https://doi.org/10.1001/jama.2009.1132>
- Torun, S., & Kadioğlu, S. (2014). *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik*. Akademisyen Tıp Kitabevi.
- Turan, N., Öztürk, A., Kaya, H., & Aştı, T. A. (2011). Toplumsal cinsiyet ve hemşirelik. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi, 4*(1), 167-173.
- Türk Dil Kurumu (2022). Savaş tanımı. <https://sozluk.gov.tr/>